

AFRİKA İÇ-GÖÇÜ VE POST-KOLONYAL VATANDAŞLIK

Y. Kerem ARSLAN*

ÖZET

Bu çalışma Afrika Büyük Göller Yöresi'ndeki etnik kimlik tabanlı göç hareketlerini ve sebeplerini algılamaya çalışmaktadır. Kolonyal dönemden beri süregelen bu hareketlilik, gerek işbölümü temelli, gerek kültürel, gerekse de politik kimliklerin oluşumunda önemli bir rol üstlenirken; bağımsızlık sonrası dönemde oluşturulmak istenilen milli kimliklerin de hem ortak paydasını hem de kırılma noktasını oluşturmaktadır. Özellikle Ruanda, Burundi, Demokratik Kongo Cumhuriyeti ve Uganda gibi bölge ülkelerinin kendi milli kimliklerini oluşturma sürecinde, bu kimliklerin dışında bırakılan grupların iç savaşlar ve etnik çatışmalardan kaynaklanan, bölge içerisindeki göç, yerinden edilme, mülteci hareketleri süregelen sorunların ana aksını oluşturmaktadır. Toplumlar içi ya da arası türetilen sınıflandırmaların kökeni ise kolonyal dönemde işbölümü üzerine şekillenmiş kültürel kimliklerin parçalanarak, yerine sınırları daha keskin çizilmiş politik kimliklerin yerleştirilmesinde aranmalıdır. Bu sömürgeci uygulamalar özenle incelenirken, ortaya çıkan genelde çift kutuplu toplumsal politik ayrışmanın yeniden üretim araçları irdelenecektir. Bu sayede bölgeyi kasıp kavuran çatışmaların ve bu çatışmaların sebep olduğu göç hareketlerinin bir şablonu çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Etnik kimlik, Kültürel ağlar, Hutu-Tutsi etnik çatışması, Kolonyal vatandaşlık, Tutsi diasporası, Zorunlu yerinden edilme.

INTER-AFRICAN MIGRATIONS AND POST-COLONIAL CITIZENSHIP

ABSTRACT

This paper attempts to define the migration movements based on ethnic identity in the Great Lakes region of Africa and the motives behind them. Although these movements, which have lasted from the colonial period, play an important role in the formation of work-oriented, cultural, or political identities, they also appeared as a basis and as a breakpoint in the creation of national identities during the post-independence era. In the process of building national identities, particularly in Rwanda, Burundi, Democratic Republic of Congo, and Uganda, the migrations in the region, the displacements, and the refugee movements stemming from civil wars and ethnic conflicts constituted the main axes of contemporary regional problems. The

foundation of the emergence of racial or ethnic classifications, whether intra-society or inter-societies, should be searched for in the replacement of cultural identities based on the division of labour in the colonial period by the more strictly drawn political divisions. By examining the implementations of colonial rule, this paper seeks to analyse the instruments of the reproduction of social and political differentiation in a type of society that generally emerged as bi-polar, such as Rwanda and Burundi. Finally, this study aims to put forth a pattern of regional migration movements.

Keywords: Ethnic identity, Cultural networks, Hutu-Tutsi ethnic conflicts, Colonial citizenship, Tutsi diaspora, Forced displacement.

Giriş

Ruanda, Burundi, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Uganda ve Tanzania gibi ülkeleri içine alan, Afrika'nın Büyük Göller yöresi uzun zamandır süregelen politik kargaşa ve çatışma haline tanıklık etmektedir. Var olagelen siyasi dengesizlik ve gerek etnik temelli gerekse de bölge ulus-devletlerinin post-kolonyal vatandaşlık anlayışları üzerinden şekillenen silahlı çatışmalar sonucu, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) 2011 yılı verilerine göre, bölgede 5 milyonun üzerinde zorunlu olarak göç etmiş mülteci, sığınmacı ve dahili yerinden edilmiş kişiler (internally displaced persons – IDPs) bulunmaktadır. Bu mahşeri durum karşısında her türden fiziki çözüm üretilmeye çalışılırken, çözüm adına esas katkı, çatışma ve kargaşa durumunun dayandırıldığı kavramların revizyonunda yatmaktadır.

Büyük Göller yöresinin sosyo-politik gelişimi incelendiğinde, siyasal iktidar yapılarının değişimini evrimsel olarak açıklasak bile, özellikle sömürge biliminin sosyolojik ve antropolojik kavramlarının dayatmalarının yerel ve içsel kavramlar karşısında devrimine tanıklık edilmektedir. Hatırlanması gereken ilk veri Siyah/Kara Afrika ya da Sahra-altı Afrikası (sub-Saharan Africa) denilen bölgenin dünya sistemine en geç katılmış olan bölge olduğudur. Dünyada, XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, *terra incognita* (bilinmeyen toprak) olarak adlandırılan tek bölge Sahra-altı Afrikası'nın Büyük Göller yöresiydi. XX. yüzyılın başında ise günümüz Demokratik Kongo Cumhuriyeti Belçika Kralı II. Léopold'un şahsi malı ilan edilmiş, Ruanda, Burundi ve Tanzania Alman Doğu Afrikası'nın parçası olmuş, Uganda ise Britanya İmparatorluğu'nun yönetiminde Afrika'nın incisi (*Pearl of Africa*) haline gelmişti bile. Avrupa etkisini algılamak ve ardından anlayabilmek için, öncelikle XIX. yüzyıl Avrupa değer yargılarının ve bu değer yargılarının ürettiği kavramların bölge halkları üzerinde ne tür sosyo-politik değişimlere sebep olduğunu fark etmek gerekmektedir. Sömürge yönetim biçimlerinin gerek sosyal iktidar ağları gerekse de

bölgedeki üretim biçimlerinin üzerinde sebep olduğu bozulmaların mirası, I. Dünya Savaşı ardından Milletler Cemiyeti bünyesinde oluşturulan 'mandat' yönetimleriyle pekişmiştir. Bu miras bölge ulus-devletlerinin bağımsızlık sonrası siyasal ve toplumsal hayatlarına da intikal ederek, kurulan ve pekiştirilen ikili yarılma ortamında, toplumlara kutuplaştırmasını sürdürmüştür. Günümüz bölge sorunları gözlemlendiğinde bu kolonyal mirasın sürekli çatışma hali üzerindeki etkisini yadsımak pek de olası gözükmemektedir.

Bu çalışma Büyük Göller yöresindeki toplumsal kimlikleri ve siyasal iktidar kümelerini, seçilmiş örnekler üzerinden tarihsel olarak inceledikten sonra; sömürgeleşmeyle beraber bu kimlik ve yapılarıdaki değişimleri inceleyecektir. Fredrik Barth'a göre etnik kimliklerin sabit, değişmez bir özü bulunmamaktadır. Barth, bireylerin algılamalarına göre etnik kimliklerin sınırlarının değişiklik gösterdiğini belirtirken, bu sebeple etnik grupların nesnel özellikleri yerine grupları birbirinden ayıran mekanizmaların incelenmesinin gerektiğini belirtmektedir (Özkırımlı, 2008: 214). Bu sayede kolonyal öncesi ve kolonyal dönem toplumsal yapıları arasında oluşan farklılıklar ortaya konularak, bu farklılıkların bağımsızlık sonrası toplumsal yaşam koşullarında ürettiği erozyon ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bölgedeki bağımsızlık sonrası ulus inşa süreçlerinde bu yaşanan toplumsal erozyon süreçlerinin etkileri araştırılırken, süregelen uygulama ve kabullerin günümüzde bölgede yarattığı sebep-sonuç ilişkisi anlamlandırılmaya çalışılacaktır. Çünkü Jean-Loup Amselle'in belirttiği gibi etnik kategoriler adlandırdıkları grupların ortaya çıkmasına bizzat neden olmaktadır. Ayrıca Afrika'da görülen etnik çatışmalar tarihi çelişkilerden değil de, sömürgeci bilginin dayatılmasının sonucu (Leca, 1998: 72-77) ise, bu kategorilerin etnik kimlikler arasında ne tür farklar yarattığı ve diğer başka grupların bu farklar üzerinden kendilerini nasıl tanımladıkları ortaya konulmalıdır. Etnik grubu, kuşaktan kuşağa geçen ve normal olarak kuramda devlet sınırlarına bağlı olmayan, bazı sürekli davranışlara sahip olduğu söylenen kültürel bir kategori olarak tanımlayan (Balibar&Wallerstein, 2007: 96-97) Immanuel Wallerstein'a göre kolonyal dönem öncesi Afrika'daki karmaşık ve hiyerarşik olan çeşitli etnik gruplar, genelde fetih durumlarının ürünüdür. Bu durumdaysa etnik gruplar weberien statü grubunun ampirik karşılığıdır (Balibar&Wallerstein, 2007: 227-228).

Büyük Göller yöresinin mevcut durumunu geliştirmek amacıyla, bu çalışma özellikle pre-kolonyal kimlik algılarıyla kolonyal dönem ırk ve etnisite kavramlarını mercek altına alacaktır. Öyle ise bu ayırım araçlarını ve bunların ortaya çıkardığı durumları incelemek gerekmektedir. Bu sayede bölge ulus-devletlerinin bağımsızlık sonrası uyguladıkları post-kolonyal vatandaşlık biçimleri de karşılaştırılabilecektir. Bu karşılaştırma ise bölgedeki çatışma halinin etnik kimlik temeli ile siyasi iradesizlik arasındaki ilişkisinin ortaya

koyulmasına yardımcı olacaktır. Bu ilişki sayesinde süregelen zorunlu göç ve diaspora durumunun temelindeki kavramların ürettiği diyalektik anlamlandırılabilir. Ancak bu koşullar sağlandığında bölge açısından daha umut vaat eden bir gelecek adına kavram ve kabullere farklı anlamlar üretilebilecektir.

Büyük Göller Yöresinde Sosyo-Politik Yapılar

Siyah Afrika'daki sosyo-politik yapılar üzerindeki uzun dönem değişimleri gözlemleyebilmek adına ilk olarak kolonyal dönem öncesi sosyal ağların yapı taşı olan klan yapılarını ve işleyişini anlamak gerekmektedir. Bu klan yapılarının içerisinde değişen sosyal ilişkiler bütünü algılamak için ise zaman içerisinde değişen himayecilik düzeni kurumlarına, genişleyen iş gücü kontrol sistemlerine ve gelişen etnik yarımalmalara odaklanmak gerekmektedir. Bölgeye ve yaşananların tarihsel arka planına bu perspektiften yaklaşıldığında ortaya çıkacak olan değişen sosyal yapı ve ilişkiler ağı üzerine inşa edilmiş bir iktidar merkezileşmesi ve sömürge döneminde daha da değişen, keskinleşen bir yöneten-yönetilen ilişkiler bütünüdür. Kolonyal tarih anlayışı Afrika toplumlarını ilkel, sabit ve statik olarak görmüştür. Oysa beraber yaşama iradesi ve akrabalık ilişkilerine bağlı klanik yapıların tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan ürünler olduğu aşikârdır. Aksi halde özellikle bölgedeki klanik sosyal ağlardan devşirilen etnik kimliklerin varoluşu paradoksaldır. Çünkü aynı klan yapısı içerisinde farklı etnik kimliklere sahip gruplar olduğu gibi, aynı etnik topluluk içerisinde farklı klanik alt-kimlikler de mevcuttur (Newbury D., 2009: 189-203).

Bu yapısal paradoksun işlevselci bakış açısıyla sömürge döneminde nasıl meşrulaştırıldığına geçmeden önce Büyük Göller yöresindeki klan yapılarının kolonyal dönem öncesindeki durumu incelenecektir. Örnek olarak özellikle günümüz Ruanda ve çevresi seçilmiştir ki bunun sebebi hem Ruanda Krallığı'nın sömürge dönemi öncesi bölgenin en önemli politik merkezi olmasının yanı sıra incelenen Afrika iç-göçü sarmalına sebep etnik yarımalmaların en vahşisi olan Hutu-Tutsi ayrımının da toplumsal çıkış noktası olmasıdır.

Pre-Kolonyal Toplumsal Kimlikler

Büyük Göller yöresi ile ilgili toplumsal kavram ve değerlerin gelişimi ve/veya değişimi hakkında yorum yapabilmek adına öncelikle bölgedeki toplumsal ve siyasal yapıların bir tarihçesine göz gezdirmek gerekmektedir. Özellikle Ruanda ve çevresi incelendiğinde ilk olarak karşılaşılan bölgenin coğrafi yapısıdır. Bin tepeler ülkesi (pays de milles collines) olarak adlandırılan bölge nehirlerle ve bataklıklarla birbirinden ayrılan yamaçları verimli tepelerden oluşmaktadır. Bataklıklar geçilmesi zor bölgeler olduğundan

doğal olarak her tepe genellikle diğerlerinden yalıtılmış coğrafi birimler oluşturmaktaydı (Vansina, 2001: 24). Bu birimler bir araya gelerek tarım ve hayvan yetiştiriciliği yapan topluluklarının simbiyotik yaşam alanları haline gelmiştir. Bu yaşam alanlarındaki temel toplumsal birim ise *inzu* (ev - evlenmiş oğullar için ortak yerleşke, kızlar için değil) (Schoenburn, 2001: 122) denilen üç nesli kapsayan bölgesel ve dışevliliğe dayanan ataerkil soyları kapsamaktaydı. Yaşı gelen çocukların evlenmeleriyle yeni nesillerin ortaya çıkmasıyla yeni *inzu*'lar ortaya çıkmaktaydı. Bu durumda ise aynı kökenden gelen tek bir soya bağlı *umuryango* (taç kapı ya da büyük kapı) oluşturulmaktaydı. Bu oluşumların esas amacı güvenlik kaygısında yatmaktadır. Bölgede kan davası yaygın olarak başvurulan bir gelenektir, dolayısıyla bu durumdan korunmak için *inzu* birimleri daha büyük *umuryango* birimlerine dönüşmekteydi. *Umuryango* genişleyerek yirmi aile civarına ulaştığıdaysa genelde ortaya çıkan bir kavga ve çatışma hali yeni *umuryango* birimlerine bölünmekteydi. Bu bölünme hallerindeyse soya ve ortak ataya bağlı mezhep bilinci de bölünmekte, *umuryango* kurucusunun adını almakta ve bölünme öncesi atalar artık anılmamaktaydı (Vansina, 2001: 44-45). Daha geniş bir toplumsal grup olan klan yapısı ise birçok *imiryango* (*umuryango* kelimesinin çoğulu) bir araya gelerek oluşturulmaktaydı. *Ubwoko* (tür, aile) adı verilen bu klanlar eşit *imiryango* arasında oluşturulmuş bir birlik, bir ittifaktır. Bu klanlara mensup kişiler, aile bağları olmaksızın aile olarak kabul edilerek, birbirlerine karşılıklı yardım ve ortak koruma sağlamakla mükelleftiler. Her *umuryango*'nun yöneticisi her zaman için adından vazgeçerek başka bir klana bağlanabildiğinden, bölgedeki klanlar değişmez olmadığı gibi nesil grupları da değildiler (Newbury, 1980: 6-36). Bu bağlamda tarihsel olarak *imiryango* üzerinden klanlara bağlılık olgusu genellikle dönemin bölgedeki küçük efendileri arasındaki güç ve iktidar ilişkilerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla sosyal kimliklerin kolonyal dönem öncesi değişken karakteri göz ardı edilmemelidir.

Büyük Göller yöresi politik yapılarına şekil verecek sosyal ilişkiler ağları incelendiğinde zaman içerisinde üretim biçimleri üzerinden farklılaşan bir mekanizmayla karşılaşmaktadır. Bölgedeki topluluklar ortak yaşamlarını hayvan yetiştiriciliği ve tarımsal üretim üzerinden tanımlamışlardır. Bölgesel yağışlar ile de yakından ilişkili ortak yaşam koşullarında hayvan yetiştiricisi kesim sürülerinin gezginliği sayesinde daha geniş alanlara hareket kabiliyetine sahipken, tarımla uğraşan kesimse tepe merkezli yerleşik düzenin istikrarına bağımlıydılar. Fakat yine de ekilecek topraklar ve otlaklar arasında bir paylaşım üzerinden oluşmuş bir sosyal ilişkiler ağı mevcuttur. Mevsimlik yağışların azlığı ya da tersine yoğunluğu yüzünden oluşabilen kıtlık dönemlerinde, yetiştirici gruplar kendilerini daha kolay bu geçici durumdan koruyabilirken, çiftçi gruplar ise etkilenmeye daha müsaittiler. Bu gibi

kıtlıklar karşısında meydana gelen göç hali ise genelde söz konusu durum ortadan kalktıktan sonra eski topraklara dönülmesiyle sonuçlanmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Büyük Göller yöresinde *imiryango* bağlantılı klanlara mensup topluluklar arasında karşılıklı yarar ve ürün alış-verişi temelli bir ortak yaşam mevcuttu. Sosyal yapılar ve ilişkiler tarafından olgunlaştırılan politik yapıların ortaya çıkışıysa bölgedeki klanik yapılardan otonom kümeleşmelerin ortaya çıkmasıyla paraleldir. Bu durum XVII. yüzyılın ardından sahneye çıkmıştır. Küçük klan yapıları içerisinde bazılarının zaman içerisinde diğerlerine üstünlük sağlamaya başlaması, daha merkezi politik yapılara geçişin de işareti olmuştur.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar çok sayıda klanların zamanla ortadan kaybolmasının ardından daha büyük, güçlü ve merkezi klanların oluşmasına şahitlik etmiştir. Bu durum ise alt-klan kimliklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Klan ve alt-klan kimliklerinin varoluşu ise bölgede süregelen göç hali üzerinde kolaylaştırıcı bir etki yaratmaktaydı. Ruanda'daki bir klan Uganda'da başka bir klanın alt-kanı olabilirken, aynı alt-klan Burundi'de ya da Tanzania'da bir klan olabiliyor hatta bu klan da Ruanda'da başka bir klanın alt-kanı sayılabiliyordu (Chrétien, 2000: 71-78). Bu geçişken yapı hem sosyal hem de politik açıdan tarih sürecinde oluşturulmuş bir ilişkiler ağının sonucu olarak kabul edilmelidir. Bütün bu yapı karmaşası içerisinde büyük klanların siyasi güç kazanmaları ve iktidar kümeleri oluşturmaları ise bölgedeki krallık hanedanlarının kuruluş zamanlarına denk gelmektedir.

Merkezileşen İktidar ve Değişen Sosyal Yapılar

Büyük Göller yöresindeki sosyo-etnik kırılmanın ortaya çıkışı da yine bölgedeki iktidar yapılarının değişimiyle yakından alakalıdır. Ruanda ve Burundi'deki Hutu-Tutsi-Twa ayrımı ya da Uganda'daki İru-Hima ayrımının kökleri bölgenin iktidar yapılarının merkezileşmesiyle belirmeye başlamıştır. Buradaki en önemli nokta bu ayrım çizgilerinin literatüre Avrupa ile temastan sonra girmiş olması ve öncesinde var olmayan bu ayrımın zaman içerisinde klanların genişleyerek seyrelmesi ve etnikleşmesiyle ilişkili olduğudur. Örnek olarak incelenen Ruanda ve çevre bölgesinde siyasi merkezileşme *Nyiginya Krallığı*'nın XVIII. yüzyılda başlayan hâkimiyetiyle başlamıştır. Ruanda Krallığı bölgede *Nkore*, *Bunyoro* ve *Buganda* krallıklarıyla beraber dönemin en önemli siyasi merkezi haline gelmiştir. Merkezileşme hareketlerini incelerken ilk fark edilen değişimlerden biri sürekli ve merkezi orduların oluşmaya başlamasıdır. Bu durum ise sosyo-ekonomik hayattaki bazı değişimlerin sonucu ortaya çıkmıştır. Bölgedeki topluluklar arasında karşılıklı yarara dayalı ortak yaşamın iki lokomotifini mevcuttu. Bunlar tarımsal ve pastoral üretim yapan gruplardan oluşmaktaydı. Bu topluluklar arasındaki ilişkilerde uygulanan sistemler geleneksel olarak

şekillendirilmişti. Ruanda'da, hayvan yetiştiricilerinin, hayvanları olmayanlara yetiştirecekleri hayvanlar vererek karşılığında hizmet aldıkları, *ubuhake* adlı bir sistem uygulanmaktaydı. Burundi'de de benzer bir sistem vardı ve *ubugabire* olarak adlandırılıyordu. Benzer bir sistem toprağın işlenmesi için de geçerliydi. Fazla toprağı olanlar, toprağı olmayanlara belli bir miktar topraklarını kiralayarak karşılığında mahsulün bir kısmını alıyorlardı. Ruanda'da bu sisteme *ubukonde*, Burundi'de ise *ubugererwa* denmekteydi (Shyaka, 2005: 7). Bu ilişkiler ağı himayecilik düzeniyle işlemeye başlamadan önce klanlar arası bir hiyerarşiden söz etmek mümkün değildir. Çünkü merkezileşmenin başladığı zamanlarda öne çıkan iktidar yapılarının ait olduğu tek bir grup ya da topluluktan bahsedilmemektedir.

Ortak bir kültürel grubun etnikleşme sürecini incelerken bu ayrımı oluşturan kimlik farklılıklarının ortaya çıkış sebeplerini de anlamak gerekmektedir. İş bölümü temelli, kültürel ya da politik kimliklerin farklılıkları bölgedeki en keskin ayrışım olan Hutu-Tutsi etnik yarılmaya eşlenmeye çalışıldığında ortaya çıkan sonuç bu kimliklerin siyasi olabileceğidir. Bu kimlikler kültürel olarak algılanmamalı çünkü iki grup da ortak kültürel yapıların ürünüdür. Ayrıca ortak tarih, dil (*kinyarwanda*) ve gelenekler bütününe sahiptirler. Diğer yandan iş bölümü temelli yani sosyo-ekonomik kimlikler de olmamalıdır. Bunun sebebi ise toplumun her kademesinde iki grubun mensuplarının da mevcut olmasıdır. Öyleyse bu yarıma, bölgedeki iktidar yapılarının şekillendirdiği devlet aygıtının gelişimiyle doğru orantılı olarak sürekli değişen, yöneten-yönetilen ilişkisi içerisinde yeşeren sınıfsal politik kimlikler olmalıdır (Mamdani, 2002: 59). Bu açıdan bakıldığında Ruanda'daki merkezi krallık yapısına geçiş sürecinin sosyo-politik kimlikler üzerinde yarattığı değişimleri incelemek yarımanın boyutlarını anlamak için önemlidir.

Birkaç otonom şefliğin amalgamının güçlü bir klanın liderliğinde tek bir çekirdek krallığa dönüştüğü zaman *Abinyiginya* klanının öne çıktığı döneme denk gelmektedir. Bu kraliyet klanı Victoria ve Kivu Göllerinin arasındaki geniş savan çayırlarında pastoralist grupların birleşmesiyle XV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Krallık bu bölgeden zamanla batıya doğru genişleyerek tepe tarımı yapan bölgeleri de hâkimiyeti altına almaya başlamıştır. *Mwami* diye adlandırılan kral, geleneklere göre ülkenin refahını sürdürmekle yükümlüydü. *Ubiiru* denilen bu refahın kendileri yönetmese dahi yönetme kurallarını şart koşan toprağı ve doğaya bağımlı ruhani koruyucularına ise *abiiru* denilmekteydi. Krala danışmanlık görevini üstlenen bu koruyucular aynı zamanda ayin yapabilme yetkisinin de tek sahipleriydiler. Bu ayinler arasında *mwami*'nin saltanatını meşrulaştıran tahta çıkma ayini en önemli olanıdır. Bu ayin gerçekleştirilmeden önceki kralın ölümüyle durmuş olan normal yaşama dönülemezdi. Bu dönüş ruhani olduğu gibi görsel de olmalıydı. Tahta çıkış ayini yeni bir başlangıcı temsil

ederek yeni kralın sorumluluk ve yükümlülüklerini üstlendiğini tüm halka göstermesini sağlamaktaydı. Örneğin Ruanda'da *mwami* demir döverek ya da zanaat yapımına katılarak hatta tüm ülkeyi hâkimiyeti almak anlamında baştan sona geçerek *abiiru*'ların gözetiminde tahta çıkışını meşrulaştırırken, bölgedeki diğer krallıklarda da benzer ayinler uygulanmaktaydı. *Nkore*'de yeni *mugabe* bir çiftçiye çapa ve bir yetiştiriciye sırım verirken, Burundi'de ayin sırasında *mwami* bölgedeki iki nehri boydan boya geçerek ülkenin merkezine bir yolculuk yapabiliyordu (Chrétien, 2001: 101-109). Dolayısıyla yeni kral normale dönüşü yani ürüne, hasada, hayvanlara dönüşü simgelemekteydi. Yeni kral ülkenin babası ve koruyucusu, tüm toplumsal işleyişin garantörü olmaktaydı. Bu işleyiş pastoral ve tarımsal toplulukların ortaklığına dayanmaktaydı. Dolayısıyla yetiştirici olan kraliyet mensupları ve çiftçi olan ruhani liderler arasında bir denge mevcuttu. Bu dengenin XVIII. yüzyıl sonunda başlayarak XIX. yüzyılda bozulması toplumlardaki yarılmının da ilk göstergelerini oluşturmaktadır.

Toplumsal kutuplaşmanın yükselişini anlayabilmek için bazı ideolojik kurumsal yapıların değişimini incelemek gerekebilir. İlk olarak *Mwami Cyrima Rujugira* (1756-65) kralın yetkilerini sınırlayan *abiiru*'ların ruhani tekeli kırarak çiftçi *Hutu*'ların doğaüstü güçleriyle yetiştirici *Tutsi*'lerin askeri gücü arsındaki birliğin bozulmasına sebep olmuştur. Devlet yönetiminde etkileri giderek azalan Hutu klanlarının liderleri yerine kendi seçtiği kişileri atamaya başlayan *Rujugira*, daha sonra pastoral ve tarımsal toplulukların arasındaki geleneksel işbölümünün toplumsal hayatta yarattığı en önemli değişimi *ubuhake* sisteminin hayvan yetiştiricileri lehine geliştirerek yaratmıştır. Bu sistem sayesinde tarımla geçinen kesimden hizmet almaya başlayarak çiftçileri vassal durumuna devşiren toplumsal değişim XVIII. yüzyıl sonundan itibaren yeni ve tek tip yönetici elitin ortaya çıkmasını sağlamıştır. *Ubuha*ke sistemi tek başına bireyi bir patrona bağlamaya başladıktan sonra bir çalışma sistemine dönüşmüş, bunun sonucunda da sığırları olmayan aileler zorunlu olarak bir patronun hizmetine girmek durumunda kalmaya başlamışlardır. Hamilik sistemindeki değişim sadece hayvan yetiştiriciliği üzerinden işlememekteydi. XIX. yüzyılın başında iktidara gelen *Mwami Yuhi Gahindiro* yönetiminde değişen toprak mülkiyet hakkı da sosyal yapıda önemli erozyona sebep olmuştur. Daha önceleri toprak üzerinde soya bağlı kontrol hakkı üzerine kurulu *ubukonde* sistemi yerine toprak üzerindeki hakların krala devredildiği bir sisteme geçilmiştir. *İgikingi* denilen bu sistem sayesinde kral da, artık üzerinde kullanım hakkı olan toprakları kendine yakın olan yöneticilere mera olarak dağıtmaya başlamıştır. Bunun sonucu topraksızlaşan çiftçi çoğunluk *ubuhake* sistemine tabi olmak durumuna düşmüşlerdir. Bu

sayede topraktan gelen ürünler üzerindeki haklarını da kaybeden Hutu klanlarının güçsüzleşmeleri ve toplumsal hiyerarşide alçalışları pekişmiştir.

Bir patrona yani hamiliğe bağlı çalışma sisteminin yarattığı toplumsal yarılma döneminde fark edilmesi gereken en önemli gelişme *Mwami Kigeri Rwabugiri* (1860-95) tarafından uygulamaya konulmuştur. Tarım kitlelerinin toprak haklarının kaybının sonucu ortaya çıkan *ubureetwa* sistemi tepe şeflerini ve soylarını direkt olarak etkilemekteydi. Toprakların işgal hakkı üzerinden tüm tepe şefleri ve ailelerini, işgallerine karşılık ödeme olarak zorunlu bir çalışma programına sokan bu sistem, Avrupa'daki feodal sistemin *corvée* (angarya – köylünün derebeyine zorunlu hizmeti) tipi çalışma sistemine benzer bir uygulamaya tabi tutarak çiftçi Hutu topluluklarını serflik statüsüne indirgemıştır. Öncül sistemi olan *ubuhake* sığıra bağımlılık üzerinden toplumun her iki kesimini, hatta pastoral Tutsi gruplarını daha fazla, etkilerken yeni sistem *ubureetwa* ise toprak hakkı üzerinden sadece çiftçi Hutu kitlelerini etkilemiştir. Böylece yarı-otonom Hutu ve Tutsi soyları üzerine kurulu toplumsal yapının parçalanarak kutuplaşmasının sonucu, *Rwabugiri*'nin yönetiminde Ruanda bir Tutsi iktidarına dönüşmüştür. Tüm bu sosyal ilişkiler ağı üzerindeki bozulmalara askeri ve kurumsal iktidar yapılarındaki değişimler de eklenince yarılmanın boyutları daha net ortaya çıkmaktadır.

Askeri Sistem ve Farklılaşan Toplumsal Sınıflar

Askeri yapılanmadaki değişiklikler incelendiğinde uygulanan sistemin belli bir dönem için toplumsal kutuplaşmayı önlediği görülmektedir. *Rujugira* yönetiminde değişmeye başlayan askeri sistem dış tehditlere karşı devlet içi bir yeniden yapılanmanın ürünüdür. Sığır karşılığı emek alış-verişine bağlı *ubuhake* sisteminin de öncülü olan, hediye bir sığır karşılığı belirli zaman aralıklarında patrona hediye sığırdan doğan bir başka sığır verilmesi olarak açıklanabilecek, *umuheto* sistemi üzerinden gelişen askeri yapı bu sayede tımar benzeri bir sistemle ordu kuvvetlerinin gereksinimlerini karşılamaktaydı. Ordu mensupları özellikle değişik bölgelerden seçilmekteydi ve kendi bölgelerinin dışında bir kamu hizmetlisi olarak görevlendirilmekteydi. Bu sistemin lokomotifi *umuheto* bağıllığı genelde Tutsi gruplarının üzerinden şekillenmekte ve haliyle bu tımar sistemi sayesinde ordu genelde Tutsi halktan oluşmaktaydı. Fakat sosyal yapılardaki değişimler askeri sistemde de değişimleri tetiklemiştir. Buna örnek olarak *umuheto* sisteminin *ubuhake* sistemine devşirilirken tımar yapısının bozularak kralın dağıttığı bir iltizam sistemine dönüşmesi gösterilebilir. Bu sayede *Rujugira* döneminde orduya Hutu asker alınmaya başlamış, böylece daha çok askeri harekâtlarda kullanılmaya başlayan Hutu grupların (Prunier, 1995: 15) hayvan gütmeye ya da çiftçilik gibi

daha sivil yapılarda yer almaları da güçleşmiştir. Her ne kadar XX. yüzyılın ortalarına kadar orduların savaşı kesimlerinin sadece Tutsi gruplarından oluştuğu varsayılsa dahi (Maquet, 1954) yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan tarihsel ve antropolojik araştırmalar bu durumun daha eski zamanları kapsadığını göstermektedir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde tüm Ruanda'lılar ister Hutu ister Tutsi ister Twa olsunlar orduda görev yapmaktaydılar (Mamdani, 2002: 68). Diğer yandan bu değişim sırasında özellikle sistemin omurgasını oluşturan hayvan gütmeye işleri bireylerden ziyade soy gruplarına verilmekteydi. Bu durumda aile başındaki kişi ordu yetkilisine bağlı olmakta, sonuç olarak da akrabalık ilişkisi askeri yapıya eklenerek tepe ya da klan şeflerinin otoritesini sınırlamaktaydı. Bu sistemdeki en nihai sonuç ise askeri kurumsal yapıda yüksek mevkilere atanan Tutsi mensuplarının sosyal hiyerarşide de yükselmesi olmuştur.

Bölgedeki toplumsal kutuplaşmanın son aracı kurumsal yapılardaki değişimlere gelindiğinde yine özellikle merkezi iktidar reformları ile Ruanda devlet aygıtını en güçlü haline dönüştüren *Rwabugiri* dönemini incelemek gerekmektedir. *Mwami* teorik olarak yüce hâkim, yasa koyucu hatta gelenekleri değiştirme yetkisi bulunan mutlak hükümdardır. Pratikte ise yetkilerini hayata geçirmek için kurumsal yapıların işleyişinden güç almaktaydı. Kurumsal yönetim tepelere bölünmüş bölgelerden ve bölgelere bölünmüş vilayetlerden oluşan hiyerarşik bir yapıdan oluşmaktaydı. Vilayet yönetimi askeri şeflere bağlıyken, bölge yönetimleri birbirinden bağımsız tarla şefleri ve otlak şeflerine bırakılmıştı. En küçük birimin başında ise tepe şefleri bulunmaktaydı. Tüm şefler ya kral ya da daha üst bir şef tarafından atanan merkeze bağlı bürokratlardan oluşmaktaydı. Merkezi yapı Tutsi egemenliğinde olduğundan tüm askeri şefler, vilayet yöneticileri, otlak şefleri Tutsi grubuna mensuptular. Tarla şefleri arasında varlıklı Hutu gruplarının şefleri bulunabiliyorken esasen halkla daha birebir ilişki içerisinde bulunan tepe şefleri Hutu ve twa kökenli seçilmekteydi. Hutu kökenli şeflerin kolonyal dönemde iyice seyrekleşmesi *déhutuisation* (anti-Hutulaşma / Tutsileşme) (Chrétien, 2000: 164) süreçleriyle açıklanmaktadır. Kolonyal etki görülmeden yani etnikleştirilmeden önce weberien sosyal statü grubu üzerinde şekillenen toplumsal kimliklerin etnikleşmeyle geçişkenliklerini kaybetmesi evrimsel bir değişim olmalıdır (Newbury C., 1988: 12,51-52; Prunier, 1995: 21-22; Lemarchand, 1970: 98; Mamdani, 2002: 70).

Sonuç olarak genelleme yapmak gerekirse Büyük Göller yöresindeki en keskin etnik yarılanın kökleri tarihsel süreç içerisinde bulanık gözükmektedir. Periyodik olarak bakıldığında ise bölgedeki merkezileşme ve devlet aygıtının kurumsallaşmasıyla yakından ilgili olduğu görülmektedir. Bu evrimsel değişim süreci içerisinde bir toplumsal kutuplaşmaya tanıklık edilse dahi bir etnikleşmeden söz edilmemelidir. Etnikleşme etkisi ise bölgeye batı

biliminin bir armağanı gibi gözükmektedir. Bu sebeple ardıl bölüm kolonyal bilim tezleri ve bu tezler ışığında bölgede hayata geçirilen uygulamaları kapsayacaktır. Bu sayede bağımsızlık sonrası devam edecek olan kolonyal mirasın etkileri hakkında daha nesnel bir bakış sağlanmaya çalışılacaktır.

Emperyalizm ve Hamitik Irk Teorisi

Afrika'nın Büyük Göller yöresi modern dünyanın en geç keşfettiği bölge olma özelliğini taşımaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında artık bilinmeyen toprak olarak sadece Büyük Göller yöresinin tropikal kısmı kalmıştı ki bu bölge aynı zamanda Avrupa'nın hayranlık duyduğu Mısır medeniyetine binlerce yıldır can veren Nil nehrinin iki kaynağından biri olan Beyaz Nil'in doğduğu topraklardı. Beyaz Nil'in kaynağı henüz bilinmediğinden bu bölge hem Avrupa devletleri hem de bu devletler adına çalışan kâşifler için merak konusuydu. İlk deneme Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa tarafından 1839 yılında organize edilse de esas dönüm noktası 1856 yılında Londra'daki Kraliyet Coğrafi Topluluğu (Royal Geographical Society) tarafından Richard Burton ve John Hanning Speke'nin Büyük Göller yöresine keşif seferine yollanması olmuştur. Tanganyika ve Victoria Gölleri bu sefer çerçevesinde keşfedilmiştir. Speke aynı zamanda Ruanda'daki yerli topluluklarla karşılaşan ve onları ilk kez gözlemleyerek toplumlarının bir etnolojisini çıkararak kâşiftir. Diğer yandan 1878'de Belçika Kralı Leopold II Afrika'nın en tecrübeli kâşiflerinden Sir Henry Morton Stanley'ye Congo nehri havzasını keşif görevi teklif eder ve Stanley ve Leopold II, 5 yıllık bir keşif seferi için antlaşırlar (Stanley, 1885)

1882'ye gelindiğinde Sahra-altı Afrika'sında *terra incognita* (bilinmeyen toprak) neredeyse kalmamıştır. Fransa Benin, Gabon, Ekvatorial Afrika ve kıyı Kongo'sunda, Belçika tüm orta Afrika'yı kapsayan Belçika Kongo'sunda, İngiltere ise Çad, Eritre, Somali, Sudan bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Milli birliğini kurmakta Avrupa ülkelerinin gerisinde kalmış olan Almanya ise bu paylaşım ve sömürgeleştirme yarışına geç katılmıştır. Fakat Almanya birkaç yıl içerisinde Togo, Kamerun ve Güneybatı Afrika'yı koruması altına aldığını ilan etmiştir. Alman şansölyesi Bismarck'ın Avrupa'da gözettiği denge politikası uyarınca, Afrika'nın paylaşımı hususunda da benzer bir politika gütmesi şaşırtıcı değildir. Bu sebeple 1884-1885 yılında Bismarck'ın öncülüğünde Berlin'de bir konferans düzenlenmiştir (Chrétien, 2000: 16). Kongo Konferansı olarak da bilinen bu konferansa Avrupa'nın neredeyse tüm devletleri katılırken, sonucunda alınan kararlarla Léopold II'nin şahsi malı ilan edilen Özgür Kongo Devleti (Etat Libre de Congo) kurulmuş, köle ticareti yasaklanmış, Afrika'daki tüm önemli su yollarında serbest ticaret ve dolaşım hakkı sağlanmıştır. *'Verimlilik*

prensibi' kabul edilerek, tüm sömürgeci güçlere eğer yerel otoritelerle anlaşmalar yapılarak polis gücüne sahip bir kurumsal yapı oluşturulduğu takdirde ellerindeki toprakların kullanım hakkının verilmesi kararı alınmıştır. Aksi takdirde aynı toprakları daha verimli kullanabilecek diğer bir sömürgeci güce o topraklar üzerinde hak iddia etme imkânı sağlanmıştır.

XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında ortaya çıkan toplumsal nitelikteki bilimsel kuramlardan sosyal darwinizm özellikle ırksal farklılıklar üzerine kuruludur. Her ırkın hem fiziksel hem de manevi değerler açısından bir diğerinden farklı olduğu prensibi üzerinden hiyerarşik bir ırksal yapı sistemi üzerine kurulu olan bu kuram, özellikle sömürge çağında kendilerine tabi bölgeler ve halkları yöneten Avrupa devletlerinin yönetme haklarını meşrulaştırma aracı olarak bilimsel literatürde kendine yer edinmiştir. Bölgedeki yerleşim yerlerinin ve nüfusunun artışı genelde *bantu* yayılması ile açıklansa dahi esasen bölgenin M.Ö. 1000'lerden beri yerleşik halklara ev sahipliği yaptığı arkeolojik verilerle sabitlenmiştir. Demir çağından kalan kanıtlar Büyük Göller yöresinde ehlileştirme/kültürleme aracılığıyla hem alçak bölgelerde hem de dağlık yerlerde yerleşimin geliştiğini göstermektedir. Bu yerleşik yaşam halinin oluşum süreci hakkında birden çok göç kuramı ortaya atılmıştır. İlk zamanlardaki teori farklı zamanlarda *bantu* yayılmasını ileri sürerken, göç eden *bantu* topluluklarının yavaş yavaş mevsimsel tarım uygulamalarından yararlanarak bölgede yerleştiklerini ileri sürmekteydi. Bu bakış açısı aynı zamanda bölgede hayvancılıkla ilgilenen diğer başka topluluklarınsa *bantu* olmadığını ve sonraki farklı zaman dilimlerinde bölgeye göç eden gruplar olduğunu varsaymaktaydı. Bir diğer göç kuramı *bantu* yayılmasını farklı zamanlarda gerçekleşen birbirinden kopuk bir göç hareketi olarak değil de aslında yüzyıllar boyu sürekli devam eden tek bir göç olarak ele almaktadır (Vansina, 2001).

Bölgedeki halklar dilsel olarak incelendiğinde ise yine farklı iki teori bulunmaktaydı. 1930'lara kadar Alman dil ekolünün etkisinde şekil verilen çalışmalar *bantu* dillerini evrimini ve gelişimini tamamlamamış düşük seviye bir dil ailesi olarak görmeye meyilliydi. Bu durumda ise kimi yerlerde karşılaşılan gelişmiş dil yapıları haliyle dış etkiler aracılığıyla gelişmiş olmaktadır. Diğer yandan Belçika ve İngiltere gelenekleri ise birbirinden farklı çok parçalı bölgesel dil yapılarını varsaymaktaydı. Fakat günümüzde anlaşılmıştır ki farklı *bantu* dilleri aslında büyük bir soy ağacının uzun süreli geçişkenlikle oluşturduğu bir evrim süreci içerisinde var olan akrabalarıdır (Vansina, 1995: 173-195). Öyle ki Uganda'da konuşulan ve Burundi'de konuşulan diller arasındaki fark portekizce ile ispanyolca arasındaki fark kadar ya da Tanzanya'da konuşulan ile Ruanda'da konuşulan diller fransızcanın Marsilya ve Québec lehçeleri arasındaki fark kadar birbirlerine yakındırlar (Chrétien, 2000: 23). Arkeolojik kanıtlar konusunda da benzer bir durum söz konusudur. İlk tezler farklı zamanlarda farklı

toplulukların izlerinden bahsederken, daha sonraları ortaya çıkmıştır ki aynı zaman dilimleri arasında farklı bölgelerde ya da farklı zaman dilimlerinde benzer bölgelerde evrimsel bir gelişme söz konusudur. Dolayısıyla bölge toplulukları birbirleriyle sürekli ilişki içerisinde birbirlerini geliştiren bir etkileşim ağının da temsilcileridir.

Fakat yukarıda da belirtildiği üzere ilk teoriler hep bir dışarıdan etkinin varsayımları üzerine kurulu idiler. Bunun altında yatan sebep, günümüzden objektif olarak bakıldığında, XIX. yüzyıla damgasını vuran medeniyetler hiyerarşisi mantığında yatmaktadır. Bu sosyal darwinist bakış açısı Siyah Afrika'da *bantu* toplulukları tarafından geliştirilemeyecek ve var edilemeyecek sosyal ve politik yapılar olduğunu varsayarak, bu tür gelişmiş kavramların kimi dış etkiler ile bölgeye getirilmiş olduğunu düşünmekteydi. Bu durumda tümüyle farklı bir ırk olarak algılanan bantu topluluklarının yanında onları medenileştiren ve geliştiren kökleri beyaz ırka dayanan farklı bir ırk arayışı ortaya çıkmıştır.

Ruanda'da *Mwami Rwabugiri*'nin huzuruna çıkan ilk batılı 1894 yılında alman kâşif Gustav Adolf von Götzen olmuştur. Speke, von Götzen, Dr. Oscar Baumann ve Dr. Richard Kandt gibi kâşiflerin kısıtlı çevresel gözlemleri Ruanda ve Burundi'nin genel sosyal yapısının şablonları olmuştur. Hamitik teori bu kâşiflerin gözlemlerine getirdikleri açıklamanın ürünüdür (Chrétien, 2000: 56-57; des Forges, 2011: 24-25). Trans-Atlantik köle ticaretinin, Afrika ile ilgili kavramları ırksallaştırıp, kıtayı Sahra Çölü'nün üstü ve altı olarak ikiye ayırdığı düşünülürse, sürekli artan köle ticaretinin kölenin değerini arttırırken buna karşılık ters orantılı olarak kölenin insani değerleri yok ettiği düşünülebilir. Bu durumda Afrika'da karşılaşılan her tür ilerlemenin dıştan gelen medenileştirici bir etki arayışını meşru kıldığı söylenebilmiştir. Hamitik ırk teorisine göre Nuh'un oğlu Hami soyundan gelenler değişik sebeplerle derileri siyaha döndürülerek lanetlenmiş kabul edilmektedir (Mamdani, 2002: 79-81). Dolayısıyla zaman içerisinde uğradığı değişiklikler sonucu ne bir kültürel topluluğu, ne aynı dil ailesini, ne de benzer ten rengine sahip olmayan topluluklar bu teori çerçevesinde benzeştirilebiliyorlardı. Sonuçta Avrupa emperyalizminin aracı haline gelen bu ırksalcı teori Afrika'daki tüm medenileştirici etkileri, gelişmiş işçilikleri, ileri düzey devlet aygıtı yapılarını kökleri kafkasyalı olan kıtaya harici bir ırk koluna bağlamaktaydı. Buna göre Büyük Göller yöresindeki tüm *Tutsi*, *hima* ya da *masai* toplulukları bu kafkas atalara dayandırılmaktaydı. Kolonyal dönem geldiğinde, yönetim mekanizmalarının bu teori üzerinden yönettikleri bölgelerdeki halkları ırksal ve etnik ayrımlara tabi tutup sınıflandırması ve bu sınıflandırma sonucu toplumsal kutuplaşmalara sebep olması şaşırtıcı olmamalıdır.

1895 yılında *Rwabugiri*'nin ölümünden sonra bir iç karışıklığa da düşen Ruanda Krallığı'nı, iki yıl sonra 1897'de, Alman İmparatorluğu işgal ederek Alman Doğu

Afrika'sının (Schutzgebiet Deutsch-Ostafrika) Tanganyika topraklarıyla birleştirip kolonileştirmiştir. Ruanda-Urundi olarak sömürgeleşen günümüz Ruanda ve Burundi topraklarındaki halklar, bölgeye ziyaretleri sıklaşan alman kâşifler tarafından, “*watussis'e kölesel itaat eden yüzbinlerce bantu zencisi, wahutus, hatırı sayılır bir nüfus; yabancı bir kast olan watussis, merhametsizce wahutus'ları ve cüce bir klan olan watwas'ı sömürmekte*” (Vidal, 1991: 23) olarak tanımlanmışlar. Her ne kadar Alman sömürgesi uzun sürmese ve İngiliz sömürge sistemi gibi dolaylı yönetim uygulansa dahi, oluşturulan stereotipler sonraki dönemlerde de temel alınarak bölgedeki sosyal yapıyı katılaştırmıştır.

Kolonyal Dönem ve Uygulamaları

Büyük Göller yöresindeki kolonyal yapılaşmanın temelleri bölgeye ilk önce gelen misyonerler tarafından atılmıştır. Beyaz Rahipler (White Fathers / Pères Blancs) diye bilinen Afrika'nın Misyonerleri Topluluğu'nun (Société des Missionnaires d'Afrique) romalı katolik misyonerleri 1868 yılında ilk misyonlarını faaliyete geçirmişlerdir. Fakat ilk misyonlara hanedan avlusundan izin almak zorunda olan rahipler hanedanın isteği üzerine sadece Tutsi olmayanlara öğretilerini aktarabileceklerdi, aksi bir duruma müsamaha edilmeyecekti (des Forges, 2011: 26-29). Fakat katolik inancının yayılması için önemli olanın fakir kitleler yerine güçlü şeflerin din değiştirmesi gerekliliğini fark eden misyonerler için en önemli görev yerel şefleri kendileriyle ilişkileri sayesinde otoritelerini geliştireceklerine inandırmaları olmuştur. Bu sebeple bölgedeki her türden sosyal ve politik sorun karşısında arabuluculuk görevleri üstlenerek bir güven ortamı yaratmaya çalışan misyonerler, kimi zaman bir sorunun tarafı olduklarında ise kolonyal yönetimlerden fiziksel destek alarak kraliyet yönetimine gözdağı vermekten de çekinmemişlerdir. 1900 yılından itibaren bölgedeki etkileri ve yetkileri artmaya başlayan misyonerler sayesinde Alman Doğu Afrikası'nın Ruanda-Urundi topraklarında koloni yönetiminden izin belgesi almadan hiçbir tüccarın dolaşamama durumu ortaya çıkmıştır (des Forges, 2011: 54). Krallık avlusuna ödenecek bir tutarın ardından alınabilecek bu lisans aynı zamanda kolonyal yönetimin yerel yönetimle işbirliği içerisinde bölgeye nasıl hâkim olduğuna dair bir göstergedir. Diğer yandan bölgedeki fakir kesim yani Hutu toplulukları ise misyonerlere daha kolay alışmış ve fayda sağlamıştır. Bu faydaya karşılık misyonlarda hem eğitim görüp hem de çalışmaya başlayan Hutu çoğunluk rahipler için bir işgücü haline dönüşmüştür. 1902 yılında kilisenin Tutsi topluluğunu bölgedeki üstün insanlar olarak ilan etmesi de misyonerlerin Hutu grupları arasındaki etkisini pekiştirmiştir. Bir yanda alman kolonyal yönetimi bir yanda Hutu kitleleri üzerinde artan otoritesiyle misyonerler arasında kalan *Rwabugiri*'nin oğlu *Mwami Musinga* (1896-1931) hâkimiyetini pekiştirmek

için 1905-1913 döneminde batılılara bağımlı bir işbirliği içerisinde olması gerektiğini anlamıştır. Bu dönemde çıkan değişik ayaklanmalar göstermiştir ki *Musinga* eğer iktidarını korumak ve genişletmek istiyorsa öncelikle dayanağını alman yönetiminde aramalıydı. Birinci Dünya Savaşı yaklaşırken dengeler değişip de iktidarı tehlikeye girdiğinde kendisine belçikalı yeni dostlar bulması gerekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Belçika'yı işgaline karşılık olarak Belçika'da 1916 yılında askerlerini Belçika Kongosu'ndan Ruanda-Urundi'ye geçirerek bölgeyi işgal etmiş ve yönetime el koymuştur. Savaş sırasında halkından almanlara destek vermelerini isteyen *Musinga* yönetim belçikalıların eline geçtikten sonra kendisinin ve yönetici elitinin karşılaştığı kötü muameleler üzerine kısa zamanda siyasalarının yönünü Belçika desteğine çevirmiştir. Bu sayede Belçika Ruanda-Urundi'deki tüm kontrolü ele aldığı anda, geçen süre zarfında *Musinga* da üç yıl öncesine göre iktidarını güvence altına almış ve Hutu kitleleri üzerinde koşulsuz bir kontrol sağlamıştır. 1924 yılında Milletler Cemiyeti tarafından da yönetimi Belçika mandasına verilen Ruanda-Urundi, bir yıl sonra Belçika Kongo'suna bağlanmıştır. İki koloni birleşmiş olsa da yönetim biçimleri farklıdır. Belçika Kongo'su direkt olarak Brüksel'den yönetilirken, Ruanda-Urundi dolaylı yönetim tarzıyla Tutsi aristokrat iktidarına bırakılmıştır. Eğitim alanındaki gelişmeler incelendiğinde *Musinga*'nın şiddetle karşı çıktığı misyoner okullarına karşı 1919 yılında kolonyal yönetim seküler okullar kurarak Tutsi yöneticilerin çocuklarına eğitim vermeye başlamıştır. Belçika yönetiminde inanç özgürlüğü önemli bir kıstastı ve katolik misyonerlerin yanında protestan ve anglikan misyonlar da kurulmaya başlamıştı. Din değiştirenlerin sayısı her geçen yıl artmasına rağmen genelde Hutu grupları etki altında kalmaktaydı. Din değiştirenlerin arasına Tutsi gruplarının da katılmaya başlaması ise ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Ardından sığırların aşılması konusunda yaşanan gerginlik *Musinga* ve kolonyal yönetim arasını açmıştır. *Akazi* denilen kolonyal zorunlu çalışma uygulaması Belçika yönetiminin büyük çaplı projeleri sebebiyle çok geniş kitleleri etkilemeye başladığındaysa gerginliğin boyutları da gelişmiştir. Kolonyal gereksinimler karşılandığı sürece yöneticilerin Hutu kitlelerine kendi angarya yüklerini eklemeleri ise bu farklı yükler arasında ezilen Hutu gruplarının kurtuluş için değişik yollar aramasına yol açmıştır. Kimileri sadece misyonlar için çalışarak bu durumdan kurtulurken, kimileri yöneticilere rüşvet vererek ya da doğrudan bir hamilik ilişkisine girme yolunu seçebiliyordu (des Forges, 2011: 183). Bazı gruplar ise 1922 yılından itibaren ingiliz yönetimine geçen doğu Ruanda'ya göç etmekteydi (Prunier, 1995: 35). Bu sayede Uganda'da deneyimlenen ingiliz dolaylı yönetiminin ekonomik hareketlilik için serbest kıldığı çiftçi topluluklarına eklenilebiliyorlardı.

1920'li yılların başında merkezileşen kolonyal yerel yönetim aynı zamanda *Musinga*'nın iktidarını da sınırlamaya başlamıştır. 1922 yılı *mwami* yüce hâkim sıfatını kaybetmiş ve vereceği kararlarda kolonyal yönetimin tavsiyesini almak zorunda kalmaya başlamıştır. 1923 yılı geldiğinde *Mwami* şefleri atama yetkisi de elinden alınmış ve *akazi* şefleri Belçikalı yöneticilerden oluşmaya başlamıştı. Ayrıca eğitim kurumlarından Avrupalı değer ve öğretilerle eğitilen ilk mezunlar da göreve hazır hale gelmiştir. Tüm vergi toplama işleri kolonyal yönetime geçerken *Musinga* her vilayet vergi toplamından sadece sınırlı bir miktarı şahsi servetine geçirebiliyordu. Kralın yetkilerinin azaltılması ve Tutsi elitlerin din değiştirmesi için baskıların başlaması yeni bir gerginlik ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucunda 1926'da uygulamaya konulan yönetim reformuyla bir yandan tüm Hutu şeflikleri Tutsileştirilirken diğer yandan din değiştirmek istemeyen Tutsi şeflikleri de yeni atamalarla değiştirilmeye başlanmıştır (Lemarchand, 1970: 67). Kuşkusuz bu yeni Tutsi şeflerin hepsi kolonyal yönetim etkisinde yetiştirilmiş gerek seküler gerek de misyoner okullarının asimile olmuş mezunlarından oluşmaktaydı. Bu yeni atanan şeflere ilerleyen yıllarda verilen yargılama yetkisiyle beraber merkeze bağlı yerel despotizm araçları da ortaya çıkmıştır. Din değiştirmeyi reddeden *Musinga* 1930 yılında görevden alınarak Kongo'ya sürülmüştür. Yerine geçen *Rudahigwa* ise tahta geçtikten sonra hristiyanlığa geçmiştir. Bu sayede 1919'dan beri rahip olabilen Hutu topluluklarının dini sosyal hiyerarşide bir yükselme aracı olarak kullanmalarının da önüne geçilmiş olmaktadır (Mamdani, 2002: 93). Ruhani rolü büyük olan kralın din değiştirmesinin ardından tüm Tutsi elitleri ardı ardına dinlerini değiştirmeye başlamışlardır.

Dinsel hâkimiyetin de kurulmasıyla tüm egemenlik araçlarını yönetmeye başlayan kolonyal yönetim bundan sonra daha da otoriter, zorlama üzerine kurulu bir sistem inşa etmiştir. Ruanda-Urundi bir tarım kolonisi olmuştur ve bu sebeple çoğu zaman Hutu çiftçilerin kullanımına açılan tarımsal alanlar için toprak reformları gerçekleştirilmiştir. Fakat bu durumun Hutu kitleleri üzerinde yarardan çok yıkıcı bir etkisi olmuştur. İşbirlikçi despotik Tutsi elitinin otoriter kolonyal yönetimle beraber uyguladığı zorunlu çalışma politikaları eski hamilik sisteminden devşirme çalışma usullerini kitleler için dayanılmaz hale getirmiştir. Örneğin eski sistemde beş günde bir günlük zorunlu hizmet ve çalışma programı kolonyal dönemde altı günde iki hatta üç güne kadar çıkmıştır. 1924'te yılda 42 günü bulan zorunlu çalışma süresi 1930'larda yılda 142 güne kadar çıkmıştır. Üstelik bu durumdan etkilenen nüfusun oranı da kimi bölgelerde %65-70'lere kadar ulaşmıştır (Mamdani, 2002: 95-97). Her birey için belirlenen yıllık vergi miktarına kilise de yıllık 1 franc kendi vergisini eklemiştir. Sonuçta zorunlu çalışma üzerinden şekillenen zorunlu hasat sistemi yeni bir kölelik durumuna

dönüştürmüştür. Kıtık karşıtı ekim ve Avrupa pazarlarının ihtiyacına yönelik plantasyonlar bu zorunlu kölelik durumunun motoru haline gelmiştir (Newbury, 1988: 153-155).

Kolonyal yönetimin Hutu-Tutsi toplulukları arasında resmi bir ayırım yapması ise 1933-34'teki sayım ile şekillenmiştir. 10 sığır hükmüne göre şekillenen ayırım, 10 ya da daha fazla sığır sahibi olanları Tutsi olarak niteleyen bir kararnamenin ürünüdür. Bu durum her ne kadar bu ayırımın bir toplumsal sınıf ayırımı olduğunu gösterse dahi bu ayrıştırmanın yapılması için tek kriterin bu olmadığı belirtilmelidir. Kolonyal yönetim aynı zamanda misyoner kayıtları ya da daha önceden belirlenmiş ayırım çizgilerini de hesaba katmaktaydı. Zaten sayımda çıkan Tutsi nüfus ve sığır sayısı bire iki oranına yakın çıkmıştır. Dolayısıyla kimi Tutsi kabul edilenin aslında ya hiç hayvanı bulunmamakta ya da birkaç taneye sahip durumdadır. Bu gruplara *petits Tutsi* (küçük Tutsi) denilmekteydi ve bu toplulukların sosyo-ekonomik durumları genel Hutu kitlelerinden pek de farklı değildi. Bunun yanında Ruanda-Urundi'de bilimsel metodlarla tüm halkın boy, burun yapısı, göz rengi ve vücut tipi tablolarıyla akrabalık ilişkilerine bakmaksızın etnik bağlantıları belirlemişlerdir (Gourevich, 1999). Tüm bu yöntemler kolonyal iktidar yapısının Hutu grupları bölgenin yerlisi *bantu* topluluklarına mensup, Tutsi topluluğunu ise bölgeye yabancı bir ırk olarak kabul etmesinde önemli birer rol oynamışlardır. Hutu topluluklar hem kolonide hem de farklı Afrika ülkelerinde zorla işçi olarak çalıştırılmaktaydılar. Fakat *Petits Tutsi* grupları zorunlu çalışma sistemine dâhil edilmemekteydi. 1933 yılında ise Ruanda-Urundi'li herkes ırksal kimlik kartları taşımaya başlamıştır (Newbury, 1993). Böylece ayırım daha da keskinleşmiş ve daha evvel mümkün olan toplumsal sınıflar arası geçiş imkânları da tamamen yok olmuştur.

Sonuç olarak bir yanda sivil ve geleneksel yapıda hukuki bir ayırım söz konusuyken diğer yandan tebaa arasında etnik grup çeşitliliğine dayanan bir politik ayırım bulunmamaktadır. Kolonyal dönem uygulamaları Tutsi topluluğunu ayrı bir ırk, bölgeye yabancı bir grup olarak tanımlayıp Hutu kimliğini ise yerelleştirilmiş eşdeğer kılmıştır. Bu aynı zamanda hem direkt hem de dolaylı kolonyal yönetim biçimlerinin amalgamlaşan uygulama biçiminden kaynaklanmaktadır. Dolaylı yönetim tarzı toplumu farklı etnik gruplara ayırarak yönetmeyi tercih ederken, Ruanda'daki durum yerel otoritelerle etnik sınırların bağdaşmadığı bir örnektir. Direkt yönetim biçimi ise kolonyal yönetimi yerli-yabancı ayırım çizgileriyle azınlık ve çoğunluk arasında bölmeyi tercih etmiştir. Ruanda-Urundi'deki uygulama içerisinde Tutsi azınlığın yeri Zanzibar'daki Araplara benzer yabancı tebaa ırk konumundadır. Bu sayede bekli de *Petits Tutsi* denilenler dahi Tutsi ayrıcalıklarından yararlanabilmiş ve paradoksal olarak ırksal hiyerarşideki avantajlı konumlarını geleneksel sivil yapıdaki hiyerarşiye eklemleyebilmişlerdir. Fakat bu durum Hutu ve Tutsi kimliklerinin tarihsel

perspektif içerisinde özellikle devlet aygıtının araçlarının kullanım biçimleriyle beraber değişikliğe uğrayabilme kabiliyetini etkilememiştir. Bu sebeptendir ki ancak kolonyal dönem yasal uygulamalarının keskinleşmesi ölçüsünde kimliklerin değişim ve geçişkenlik özellikleri yok olmuştur. Hutu kimliğinin devlet yapılanması öncesinde var olmayan transetnik bir kimlik olduğu hatırlanırsa, varsayılan Tutsi kimliğinin de gerek evlilikler gerekse geleneksel toplumdaki geçişkenlik üzerinden transetnik bir kimlik olduğu ortaya çıkabilir. Bu durumda da güç ve iktidar ilişkisi üzerinden oluşan bir Tutsi kimliğine karşı merkezi devlet yapısına tebaa olmakla eşleşen Hutu damgasıyla karşılaşılmaktadır. Kolonyal dönem ise sosyal kimliklerin bu karakter yapılarını bozuma uğratarak her iki kimliği de ırksallaştırmasıyla öne çıkmaktadır. Bu durumunsa kolonyal dönem sonrası ortaya çıkan sosyal yarılma olgusuna etkisi ve bu toplumsal kutuplaşmanın bölgedeki hareketliliğe etkisi incelemenin diğer kısmını oluşturmaktadır.

Bağımsızlık ve Kolonyal Mirasın Etkisi

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler Vesayeti Altındaki Bölgeler (UN Trust Territories) ilan edilerek bağımsızlık için hazırlanması gereken bölgeler Milletler Cemiyeti'nin eski '*mandat*' rejimlerini içermekteydi. Ruanda-Urundi de Birleşmiş Milletler'in gözetiminde Belçika Kongosu'na bağlı biçimde yönetilmeye devam edilmiştir. Tüm dünyada dekolonizasyon süreci 1950'lerde başladığında ve etkileri bölgede ortaya çıktığında ileriki yarım asırlık sürede dünyanın hiçbir yerinde görülmeyecek ölçüde kanlı bir toplumsal yarılmanın da fitilinin ateşlendiği tahmin edilmemekteydi. Oysa yıllarca eğretilmiş kavramların kitleler üzerinde böylesine etkiler doğurması belki de ancak yıllar sonra kavramların içeriklerinin yeniden türetilmesiyle anlam kazanabilecektir.

Bağımsızlığa Giden Yol

Ruanda-Urundi bağımsızlık yoluna girdiklerinde kendilerini bölgedeki diğer kolonilerden ayrı kılan bazı özelliklere sahiptiler. Dolaylı yönetimle idare edilmesine rağmen genelde direkt olarak yönetilen kolonilerdeki sosyo-politik ayırım, bir başka deyişle yerel kitleler karşısında yabancı azınlık kimliği üzerine kurgulanmış bir toplumsal yapının ürünü ırksallaştırılmış bir yarılma durumu göze batmaktadır. Bu durumun kolonyal dönem boyunca destekleyicisi olan yönetim aygıtı ve kilise ortaklığı, yıllardır destek verdiği ve eğittiği Tutsi elitleri arasında yeni fikirlerin yeşermesine engel olamamıştır. Özellikle kilise okullarında yetişmiş Tutsi gençleri ırksal eşitlik, kendi kendini yönetme ya da kolonyal siyasi devir gibi kavramlar üzerinden toplumsal yapıları sorgulamaya ve gelecekte tedirgin olmaya

başlamışlardır. 1951 yılına gelindiğinde ruhban sınıfının aşağı yukarı yarısını siyah Tutsiler oluşturmaktaydı. Fakat kilise artık Tutsi elitin sosyal pozisyonunu korumaktan çok Hutu kitlelerin yaşam standartlarını geliştirmekle ilgilenmeye başlamıştı. Bunun sonucunda kilise desteğini arkasına alan bir Hutu karşı eliti ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat 1952 yılında seçim konseylerinin kurularak uygun adayların belirlenmesi gibi liberal uygulamalar pratikte bir değişim üretememiştir. 1954 yılında yine teoride *ubuhake* sistemi kaldırılmış olmasına rağmen pratikte bu sistem sosyo-ekonomik durumu yetersiz grupların nezdinde devam etmekteydi. Bu durumun bağımsızlık hazırlıklarına etkisi ise toplumu oluşturan çoğunluğun bildiri olarak 1957 yılında 9 Hutu aydını tarafından kaleme alınan *Hutu Manifestosu* (Bahutu Manifesto – Notes sur l’aspect social du probleme racial de native en Rwanda)¹ ile gelmiştir. Dikkat edilmesi gereken nokta bu manifestonun Ruanda manifestosu değil de sadece Hutu topluluğuna ait bir bildiri olduğudur. Devletin bağımsızlığı her iki grubun da isteği olmasına karşın, Tutsi azınlık kolonyal boyunduruktan kurtulmak isterken Hutu çoğunluk kolonyal boyunduruğun yanısıra Tutsi elitlerin sosyo-politik hâkimiyetine de son vermek istemekteydi. Dolayısıyla toplumsal iki kesitin bağımsızlık istekleri arasındaki fark bağımsızlık sonrası toplumsal yapının içeriğiyle ilgiliydi. 1959 yılında devrim başladığında, önce mahallelerde sonra da vilayetlerde, Tutsilere karşı da ilk şiddet olayları patlak vermiştir. İlerleyen zamanlarda 130.000 Tutsi ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ve Belçika Kongosu, Burundi, Tanganyika ve Uganda’ya mülteci olarak göç etmiştir (Prunier, 1995: 51). Bu zorunlu göç aynı zamanda ilerleyen yıllarda bölgedeki tüm devletlerin iç ve dış siyasetleri üzerinde etkili olacak Tutsi diasporasının da temelini oluşturacaktır. 1960 yılındaki seçimleri artık Belçika’nın da desteğini alan Hutu çoğunluk kazanmış, sonucunda da *Hutu Manifestosu*’nun yazarlarından *Grégoire Kayibanda* önderliğinde bir bağımsızlığa geçiş hükümeti kurulmuştur. Urundi’de ise olaylara daha ılımlı bir yaklaşım benimsenmiş ve bir Hutu-Tutsi partisi 1961 seçimlerini kazanmıştır. 1962 yılının temmuz ayı geldiğinde Ruanda-Urundi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Birleşmiş Milletler’in federal bir devlet kurulması için telkinlerine karşın, Ruanda aynı yıl monarşiyi kaldırarak cumhuriyet ilan etmiş ve adını Rwanda olarak değiştirmiştir. İktidara *Hutu Halkını Azat Etme Hareketi Partisi* (Parmehutu - Parti du Mouvement de l’Emancipation du Peuple Hutu) kurucusu *G. Kayibanda* geçmiştir, üç yılın sonunda Ruanda siyasetinde tek parti *Parmehutu*’dur. Buna karşın Urundi ise aynı yıl adını Burundi yaparak bağımsız bir anayasal monarşi kurmuştur² (Prunier, 1995).

Şiddet Sarmalı, Göç ve Diaspora

Bağımsızlıkla beraber artık Ruanda ve Burundi'nin birbirlerini etkileyen döngüsel şiddet hareketleri de başlamış olmuştur. 1963 yılının aralık ayında, bağımsızlık öncesi Ruanda'dan kaçan yüzlerce Tutsi gerilla Burundi üzerinden Ruanda'ya girerek başkent Kigali'ye yürümeye çalışmıştır, fakat Ruanda ordusu tarafından etkisiz hale getirilmişlerdir. Bu hareketin sonunda sivillere karşı şiddet hareketleri tekrar patlak vermiş ve birkaç gün içerisinde bir güney eyaleti olan *Gikongoro*'da 14.000 Tutsi katledilmiştir. Bertrand Russell'ın “yahudilerin naziler tarafından yok edilmesinden beri şahit olunan en korkunç ve en sistematik insan katliamı” (Melvern, 2000) olarak nitelediği olayların ardından 1964 yılına gelindiğinde bölgedeki kamplardaki Ruandalı mülteci sayıları resmi olarak Burundi'de 200.000, Uganda'da 78.000, Tanzanya'da 36.000 ve Zaire'de 22.000'lere ulaşmıştır³ (Guichaoua, 1992: 26).

1965 yılında, Burundi'nin ilk başbakanı ve heterojen hükümetinin Hutu kurucusu *Pierre Ngendandumwe* bir Tutsi mülteci tarafından suikaste uğrar (Lemarchand, 1994: 68-70). Bunun sonucunda Mayıs 1965'teki seçimlerde 23/33'lük Hutu çoğunluk meclise girmeye hak kazanır, fakat kral yine de hükümeti kurma görevini bir Tutsiye verir. Ardından Hutu subayları tarafından gerçekleştirilen darbe başarısızlığa uğrasa da sonuçta çıkan karışıklık üzerine kral ülkeyi terk etmek zorunda kalır ve yerine oğlu geçer. Fakat 1966'da, prens de tahttan başbakanlık ve savunma bakanlığı görevlerini yürüten Tutsi yüzbaşı *Michel Micombero* tarafından indirilir (Lemarchand, 1994: 74-75) ve Tutsi hâkimiyetinde bir hükümet kurulur. Kurulan hükümet ilk zamanlarda duruma hâkim olsa da ilerleyen yıllar Ruanda'daki devrimin Burundi'ye de sıçrayacağı korkusunu beslemektedir. 1972 yılına gelindiğindeyse Hutuların *Simbananiye Planı* diye adlandırdıkları olayların sonucunda nisan ve mayıs ayları Burundi'nin 100.000 eğitimli Hutuyu etnik temizliğine şahit olur⁴(Malkki, 1989: 193-194).

Burundi'deki etnik temizliğin Ruanda'daki etkisi *Kayibanda*'nın 1973 yılında General *Juvénal Habyarimana* tarafından devrilmesiyle görülür. Fransa'nın da desteğini alan *Habyarimana* 21 yıl iktidarda kalarak ülkeyi dikta ile yönetecektir. Ruanda'daki etnik politikalar özellikle komşu ülkelerdeki Tutsi mültecilerin büyük bir sorun haline gelmesine de sebep olmuştur. Bu arada 1976 yılında *Micombero* da Burundi'de bir darbeyle devrilir ve yerine *Jean-Baptiste Bagaza* geçer. Ruanda'da *Habyarimana*'nın 1986 yılında Tutsi mültecilerin bir daha asla ülkeye dönememelerini sağlayacak bir kanun çıkarmasından sonra Burundi'deki katı Tutsi azınlık hükümeti 1987 yılında devrilecek ve *Bagaza* yerine başkanlığa *Pierre Buyoya* geçecektir. Buyoya her ne kadar reform yanlısı olsa da, kabinesine daha çok

Hutu bakan atayamadan ve 1993 yılındaki Burundi'nin ilk demokratik seçimlerinin kararını alamadan 1988 yılındaki 20.000 Hutunun katledildiği ayaklanmanın patlak vermesini önleyememiştir.

Diğer yanda, Habyarimana'nın mülteciler hakkındaki kanununun ardından, Uganda, Tanzania ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki sürgün *Ruanda Yurtsever Cephesi*'ni (Rwandan Patriotic Front – RPF) kurarak rejimi devirmek için silahlı eyleme geçer. Uganda devlet başkanı *Yoweri Museveni*'nin de Tutsi kökenli olmasının da etkisiyle, zamanında sürgün edilmiş Uganda ordusu mensubu Tutsi mülteciler RPF'nin çekirdek kadrosunu oluşturmuştur. RPF'nin ilk saldırısı Fransa'nın da yardımıyla bastırıldıktan sonra *Habyarimana* rejimi Tutsilere karşı daha sert önlemler almaya başlamıştır. Aralık 1990'da Tutsi karşıtı pro-hutu *Kangura* adlı gazete *Hutu On Emri*'ni yayınlamıştır.⁵ *Habyarimana* rejimi aynı zamanda genç Hutuların oluşturduğu *interahamwe* milislerini toplamaya başlamıştır. 1992 yılına gelindiğinde Tutsi gerillaları püskürtmekte yetersiz kalan *Habyarimana* dış baskıların da etkisiyle ateşkes ilan eder, fakat bu durum Ruanda'da şiddet olaylarının patlak vermesine sebep olur. 1993 yılında Tanzanya'nın *Arusha*⁶kentinde yapılan müzakerelerin ardından *Habyarimana* Tutsi mültecilerin ülkeye dönmesini, demokratik seçimler yapılana kadar RPF'nin de temsil edileceği bir geçiş hükümeti kurulmasını kabul etmiştir.

Burundi'de ise aynı yıl yapılan ilk çok partili seçimi *Melchior Ndadaye*'nin partisi *Frodebu* (Front Démocratique de Burundi) *Buyoya*'ya karşı açık farkla kazanmıştır. *Ndadaye* 22 kişilik kabinesine 8 Tutsi almasına rağmen, bir darbe girişimi sırasında öldürülünce Burundi'de 50.000 Hutu ve Tutsinin katledildiği ve 800.000 kişinin ülkeyi terk ettiği yeni olaylar ortaya çıkmıştır. Burundi'nin ilk seçilmiş Hutu başkanının suikaste kurban gitmesi Ruanda'daki tansiyonu yükseltmiş ve olayların fitilini ateşlemiştir. Burundi Meclisi bir Hutu olan *Cyprien Ntaryamira*'yı başkan olarak seçmiş, o da kendine bir Tutsi başbakan seçerek ülkedeki etnik gerilimi azaltmaya çalışmıştır. Fakat bütün bunların üzerine *Ntaryamira*'nın da içinde bulunduğu *Habyarimana*'nın uçağının düşürülmesi ve her iki siyasetçinin de ölümü üzerine Ruanda'da *interahamwe* önderliğinde soykırım başlamıştır. Ruanda 100 gün içerisinde, katledilen 1.000.000'a yakın Tutsi ve ılımlı muhalif Hutuyla, kan gölüne dönerken, Burundi Hutu milislerle Tutsi ordu mensupları arasında iki yıl boyunca süren bölgesel çatışmalara 200.000 kurban vermiştir.

Bütün bu tarihsel perspektif ve rakamlar tek bir gerçeği göstermektedir. Hiçbir kavram tek başına, hiçbir devlet bir başına değerlendirilmemelidir. Büyük Göller yöresi sorunlarıyla

olduğu kadar kültürüyle ve kimlikleriyle de birbirine bağımlıdır. Dolayısıyla şiddeti türeten kavramları üreten kurumsal yapıları yeniden gözden geçirmek gerekmektedir.

Post-Kolonyal Vatandaşlık ve Göç

Kolonyal dönemden beri kaderleri birbirine bağlı bölge devletleri politik bir şiddet döngüsünde devinmektedirler. Bu devinin altyapısını ise, tarihsel olarak daha önce iktidar yapıları üzerinden şekillenmiş akışkan bir biçimi olsa bile, kolonyal dönemde belirginleşen, katılaştıran, yeniden adlandırılan ve etnikleştirilen bir toplumsal yarılma oluşturmaktadır. Bu yarılmanın en keskin ve şiddete bağımlı örneği olan Hutu-Tutsi ayrıştırmasının bölge üzerindeki kitlesel hareketlere etkisi ise dün oluşmamıştır. Örneğin Kongo ve Uganda'daki Banyarwanda topluluklarının kökleri XIX. yüzyılın kolonyal plantasyonlarına kadar geri götürülebilmektedir. Bir başka hareketlilik ve bölünme Ruanda-Urundi'deki kolonyal yönetimin 1920'li yıllarda bireysel vergi yükümlülüklerine karşı Uganda'ya göç eden Hutu kitlelerini kapsamaktadır (Mamdani, 2001: 109-111). Ruanda'daki sosyal devrimin ardından 1959-62 yılları arasında ise bu sefer Tutsi kitleleri Uganda'ya göç etmişlerdir (Adelman & Suhrke, 2000: 3-24). Benzer bir durum zamanının Belçika Kongosu, 1970'li yılların Zaire'si olan günümüz Demokratik Kongo Cumhuriyeti için de geçerlidir. Bu göç hali kolonyal dönemde *Léopold II*'nin Avrupa pazarlarını beslediği kauçuk ve kahve plantasyonlarında çalışmak üzere zorla Kongo'ya götürülen 100.000'lerce Hutu çiftçisinden, Tutsi boyunduruğundaki zorunlu çalışma sistemi *uburetwa*'dan kaçmak için yüzyılın başında kendi istekleriyle Kivu Gölü'nün batısına göç eden Hutulara kadar örneklendirilebilir. Yine devrimden sonra *Habyarimana*'nın etnik baskı rejiminden kaçarak Zaire'ye gelen Tutsi toplulukları da bölgedeki sürekli yer değiştirme durumuna örnektirler. (Adelman & Suhrke, 2000: 51-58) Diğer yandan Burundi'deki periyodik çatışma olayları yüzünden Tanzanya ve DKC'ye göç eden mültecilerden (Mallki, 1995) tutun 30 yıllık Kongo iç savaşının ürettiği yerinden edilmiş 100.000'lerce insana kadar tüm bölge bir göç, sürgün ve zorla yerinden etme tufanının kurbanı durumundadır.

Görüldüğü üzere Büyük Göller yöresindeki göç sarmalını incelerken Ruanda'daki Hutu-Tutsi çelişmesini ele almamak mümkün gözükmemektedir. Soykırımdan sonraki görece sakin dönemlerde dahi bu bölgesel ilişkilerin etkisi hissedilmektedir. Soykırımdan sonra Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ne kaçan yaklaşık 2.000.000 Hutu mülteci sorunun bölgesel yönünü daha da geliştirmiştir. 1996'da başlayan *I. Kongo Savaşı* hem kaçan Hutu milislerin Ruanda'ya saldırılarını önlemek hem de milisleri yargıya teslim etme amaçlarıyla meşrulaştırılmıştır. Savaş sonunda Kongo'da yönetime *Mobutu Sese Seko*'yu deviren Ruanda-

Uganda destekli *Laurent Désiré Kabila* geçerken, Ruanda askeri güçlerinin de DKC'nin topraklarını fiili işgal durumu ortaya çıkmıştır. İlk savaş her ne kadar 1997'de bitse de, 1998'de yine çatışma patlak vermiş ve 2003'e kadar sürecek olan *Büyük Afrika Savaşı (II. Kongo Savaşı)* başlamıştır. Bu savaşta Ruanda'nın mülteci saldırıları sorununu bahane ederek DKC'nin verimli topraklarını fiili işgalini devam etmesini meşrulaştırmasının yanısıra, eski Ruanda Krallığı'nın sınırlarına kavuşmak için irredentist politikalar güttüğü de gözden kaçmamaktadır (de Villers, 2005: 47-70). 1996-2003 yılları arasındaki bu dönemde DKC'nin içteki politik dengesizlik halinin ürettiği yüzlerce irili ufaklı silahlı milis hareketi ülkeyi bir yerinden edilmiş insanlar mezarlığına çevirmiştir. UNHCR verilerine göre bu dönemde DKC topraklarında yerinden edilmişlerin toplamı 1.250.000 kişinin üzerindedir (Refugees, 2007/1, 145: 7).

Bütün bu durumun altyapısını oluşturan ırk ve etnisite kavramlarının kargaşasının yanında bölge ülkelerinin oluşan bu göç ve mülteci durumlarına verdiği tepkiler de zaman içinde farklılık göstermektedir. Özellikle vatandaşlık kavramı üzerinden incelendiğinde süregelen durumun ve yarattığı tepkilerin bir başka boyutu ortaya çıkmaktadır. Politik kimlik olgusunu tarihsel devlet inşası sürecinin bir ürünü olduğu düşünülürse modern devlet yapısında politik kimliklerin yasalarla belirlenmiş formlardan oluştuğu da belirlenebilir. Eğer yasa bireyi bir etnik grubun üyesi olarak algılıyorsa o halde kişi yasal ve kurumsal olarak o etnisiteye dâhil edilmektedir. Eğer ki kişi yasa tarafından herhangi bir ırka mensup olarak algılanıyorsa bu durumda da bireyin diğer gruplar ya da devletle ilişkileri sahip olduğu ırksal kimlik üzerinden şekillenmektedir. Politik kimlik ile kültürel kimlik oluşumları incelendiğinde kültürel kimliğin tarihsel bir geçmişe dayandığı oysa ki politik kimliğin geleceğe yönelik bir proje üzerinden şekil aldığı görülmektedir. Diaspora ya da göç toplulukları gözlemlendiğinde ise bu farklılığın iyice belirginleştiği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kutuplaşmış kimlikler göstermektedir ki politik kimlik kültürel kimlikten uzaklaştığı ölçüde kutuplaşma da artmaktadır.

Kolonyal dönem kutuplaşan kimlikler çerçevesinde incelendiğinde ortaya çıkan sonuç genelde yönetim biçimiyle yakından alakalıdır. Genelleme yapmak gerekirse direkt olarak yönetilen kolonilerde kolonyal devlet yapısı yerleşimci ve yerli kavramları üzerinden kimliklere şekil verirken, dolaylı yönetim uygulanan kolonilerde yerleşimci-yerli diyalektiği yerlilerin ırk bilinci birçok ve ayrı etnik bilinçlere ayrılarak yatırılmıştır (Mamdani, 2001: 23). Kolonyal dönemin özelliği bir medenileştirme projesi olduğundan ve bu durum medeniyeti getiren batı tarafından ırksal yasalarla dayatıldığından direkt ve dolaylı yönetim birbirinden farklılık göstermekteydi. Direkt yönetimde yasalar medeniyeti getiren batılı ırka

kimi haklar bahşederek bir ayırım uygulasa dahi yasaların uygulandığı politik toplum bölünmemiştir. Oysa dolaylı yönetimde yasalar farklı yasal evrenler oluşturmuştur. Dolaylı yönetim yerli halkı farklı gruplara bölerken örfi hukuk üzerinden farklı yönetim durumlarını desteklemiştir. Bu durumda kendi bölgesini yöneten yerel otoriteler etnisite üzerinden parçalanmış bir yerli bütünü oluşturuyordu. Bu uygulamanın sonucundaysa kültürel bir grup olan etnik grup politik bir topluluğa dönüşmüştür, bir başka deyişle ırksallaştırılmış yerli halklar bölünerek etnikleştirilmiş farklı gruplara dönüştürülmüştür. Bir başka ayırım ölçütünü ise yerli ve yerli olmayan kavramları oluşturmaktaydı. Kolonyal yönetimlere göre yerliler etnik gruplara mensupken yerli olmayanlar ise ırksallaştırılıyorlardı. Irk ve etnisite kavramları yatay ve dikey eksenler yaratarak politik sahneyi şekillendiriyordu. Irk hiyerarşik olarak yerini belirtirken, etnisite ürettiği yatay çeşitlilik sayesinde yasal uygulamalara zemin sağlamaktaydı.

Kolonyal dönem vatandaşlık kavramı tüm bu karıştırılmış, ayrıştırılmış ve farklılaştırılmış kavramların üzerine inşa edilerek bireylerin toplumsal hiyerarşide sahip olabilecekleri haklara erişimin aracıdır. Kolonyal yönetim kolonicilere vatandaşlık hakkı verirken, aynı yönetim tabi kıldığı ırklara sanal vatandaşlık kavramıyla yaklaşmaktaydı (Mamdani, 2001: 27). Bu sanal vatandaşlık ileride vatandaş olma potansiyeline sahip olduğu anlamına gelmekteydi. Toplumsal sahnenin bu kısmının dolduran topluluklarsa yerli olmayan ırklara ayrılmıştı. Özellikle Belçika kolonyal yönetiminde, dönemin kolonyal biliminin öne sürdüğü göç teorilerinin de etkisiyle, Tutsi azınlık yasal olarak yerli olmayan bölgeye dışarıdan gelmiş bir ırk olarak kabul görmekteydi. Oysa ki tüm Afrika'da Tutsilerden başka Afrikalı olup da yasal olarak farklı bir ırk kabul edilen başka bir grup bulunmamaktadır. Yerli olmayan ve ırk kabul edilenler arasında Güney Afrika'daki Hintliler, Doğu Afrika'daki Asyalılar ya da Zanzibar'daki Araplar gibi Afrika'ya ait olmayan ırklar mevcuttu. Bu durumda yerli olmayan ırklar hiyerarşisinde yer alarak ırksal ayrımcılıklara maruz kalan Tutsiler, diğer yandan yerli kabul edilen tüm *bantu* topluluklarından ayrıştırılarak tarihsel ve kültürel gerçekliklerden uzakta politik bir kimlik haline dönüştürülmüştür.

Post-kolonyal döneme bakıldığında yasal vatandaşlığın merkezi devlete bağlılıkla ilgili olduğu görülmektedir. Fakat kolonyal dönem mirası bir yandan ırkçı ayrımlarla ırkı politik kimliğe çevirirken diğer yandan örfi etnik ayrımcılık etnikliği kültürel politik bir kimliğe devşirmiştir. Bu mirasın diğer yönü ise post-kolonyal dönemde yerli olmayanların kolonizasyon başlamadan önce bölgedeki varlıklarının reddine varmasıdır. Post-kolonyal dönemin devletler açısından en önemli sınavı sivil gücü ırksızlaştırma ve örfi iktidarı

etniksizleştirme olmuştur. Bu toplumsal güçler bir potada eritilebilirse ancak post-kolonyal milli devlet inşasından söz edilebilir.

Bağımsızlık sonrası politikalar ve ürettikleri şiddet olayları göstermiştir ki post-kolonyal hesaplaşma önce yerleşimcilere, ardından yabancı kabul edilen tebaa ırklara ve son olarak geleneksel otoritelere dâhil olmayan farklı etnik gruplara karşı olmuştur. Uganda'dan 1982-83 ve 1990 yıllarında sürülen *Banyarwanda*'lar ya da 1994'te DKC'de hedef alınan *Banyamulenge*'ler bu son karşıtlığa örnekler (Mamdani, 2001: 36). Bu örneğin Ruanda'da yabancı ırk kabul edilen Tutsilerin DKC ve Uganda'da yabancı etnisite kabul edildiğini göstermesiye ironiktir. Ruanda'da politik kimlik inşası irksal farklı Hutu-Tutsi kimlikleri oluştururken, DKC ve Uganda'da bu sanal farklı kimlikler *Banyarwanda* etnik kimliği altında birleştirilmiştir. Kimliklerin bu değişken yapısına bir diğer örneğe yasal vatandaş olsalar bile etnik yabancı kabul edilen *banyarwandaların güney Kiwu*'da politik baskılarla yerel etnik kabul edilerek zamanla *banyamulenge* olmalarıdır. Uganda'daki *banyarwandalarsa* her ne kadar yasal vatandaşlık gerekliliklerini iki nesilden 10 yıllık yerleşikliğe çevirtmek için çabalasalar da bu gerçekleştiremeyince *Habyarimana*'yı devirmek için ilk saldırıyı yine Uganda'dan başlatmışlardır. Oysa ikinci cumhuriyet denilen *Habyarimana* rejimi Hutu-Tutsi gerginliğini azaltabilmek için Tutsileri farklı ırktan yasal olarak farklı etnisiteye döndürmüştür. Fakat yine Ruanda dışına sürgün ya da göç etmiş Tutsilerin Ruanda'ya dönemeyecekleri kararını alarak buldukları ülkede kalmalarını garantiye almaları gerektiğini belirten de *Habyarimana* olmuştur. Buradan da anlaşılacağı gibi 4 yıl sonra soykırıma varan 1990 krizinin sürgün edilmiş ya da göç etmiş grupların post-kolonyal vatandaşlık haklarıyla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla bölgesel olarak kavramlar ve boyutları tartışılarak çözüm üretilmelidir. Aksi halde şiddet ve göç sarmalı devam edecektir. Soykırımdan sonra DKC'ye kaçan Hutuların oradaki *banyarwanda* ve *banyamulenge*lere yönelttikleri şiddet göz ardı edilmemelidir (Emizet, 1999: 200). Yine bu durum DKC'de iç savaşı körükleyerek yüzbinlerin yerinden edilmesine sebep olmuştur. Bir başka deyişle döngüyü kırmak adına kavramların yeniden tasarlanması gerekmektedir.

Sonuç

Büyük Göller yöresindeki zorunlu yerinden edilme, göç ve mülteci hareketliliğinin temelinde Ruanda ve Burundi'de bağımsızlık sonrası bir şiddet döngüsü halini alan toplumdaki Hutu-Tutsi etnik yarılması bulunmaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında birbirini etkileyen ve tetikleyen olaylar bütünü olarak görülebilecek bu göç sarmalı ve hareketlilik dayandırıldığı ideolojik kavramlar üzerinden kendisini üretmeye ve yeniden üretmeye devam

etmektedir. Çatışmanın en tepe noktası olan soykırıma varana dek bölgenin kronolojisi patlak veren bir çatışmanın her seferinde zorunlu göç ürettiğini göstermektedir. Şiddetin ürettiği göçün türettiği sosyo-politik kimlik var olan kültürel kimliği daha da etnikleştirebilmektedir. Bu sebeple göç eden ve misafir oldukları ülkede mülteci konumuna gelen kitlelerin anavatana bağlılık üzerinden var olan kimlikleri buldukları yer itibarıyla oluşturdukları mülteci kimliğiyle çakıştığında ortaya çıkan durum farklılık göstermektedir. Entegrasyon ya da asimilasyona karşılıklı açık olunması durumunda göç öncesi kimlikler alt kimliklere dönüşürken, herhangi bir tarafın bütünleşme fikrine kapalı olduğu durumlarda var olan kimlik önceki halinden de sert biçimde katılaşmaktadır. Bu durum ise kitleleri göç ettikleri toplumlarda daha da rahatsız hale getirerek, kendilerinin kampların içerisine hapsedilmeleriyle sonuçlanmaktadır.

Dolayısıyla bu çalışmanın ana aksı, Büyük Göller yöresindeki hareketliliğin kavramsal sebeplerini araştırmaktadır. Bunun içinse konumlanışını toplumsal etkileşim ağlarını oluşturan kavramların tarihsel süreç içerisindeki evriminin eleştirisinde şekillendirmektedir. Sosyal kavramların toplumlara ayrıştırmadaki rolleri sorgulanırken ortaya çıkan durum pre-kolonyal kültürel yapıların kolonyal dönemde siyasallaşması olmuştur. Bu kutuplaşmış siyasi konumlanışların post-kolonyal uygulamaları ise bölgedeki göç dalgalarının şekillendiren esas etken olarak ortaya çıkmaktadır. Bölgedeki ulus inşa süreçlerinin karşısında kültürel kimliklerin zamanla değişimi ve gelişimi sorunun paradoksal yanını oluşturmaktadır. Çünkü kolonyal mirasın kültürel kimliklerin geçişkenliğine vurduğu darbe aynı zamanda ulusal kimlik oluşumlarının karşısındaki en önemli engel olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda ise var olan kültürel kimliklerden çekip çıkarılacak ulusal kimliklerin yaşatılabilmesi adına kavramların geleneksel olgular üzerinden yeniden tanımlanması gerekmektedir. Ancak bu türden bir yeniden üretim şekli bölgedeki sürekli göç durumuna bir alternatif yaratabilecektir.

Her ne olursa olsun Ruanda sorunu, Hutu-Tutsi ayrımı bölgede bu kadar mülteci ve yerinden edilmiş insan varken kendini yeniden üretmeye devam edecektir. Toplum içi uzlaşma projeleri sayesinde ülkelere dönüş ve yeniden entegrasyon üzerine kurulu politikalar gündemi belirlese dahi, bölgede bu kadar kolay manipüle edilebilecek bir yaranın varlığı Ruanda, Burundi, Uganda ve DKC gibi ülkelerin uluslararası ilişkilerdeki gelgitlerden çok daha kolay etkilenebileceklerinin de göstergesidir. Post-kolonyal dönemin en önemli sınavı hala verilememiştir. Irk ve etnisite kavramlarından arındırılmış milli devlet projeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Siyah Afrika'nın dünya sistemindeki yeri hala hammadde ve doğal kaynak deposu olarak görülmektedir. Bu durum bölgenin

istikrarsızlığından beslenilmesini öngörmektedir. Fakat yardımı dışarıda aramak yersiz olduğu gibi varolan kavramsal bilinçsizlikle üretilmesi de zor gözükmektedir. Bu sebeptendir ki Afrika'nın kendi kavramlarını üretmesi gerekmektedir. Ancak binyıllara dayanan ortaklıklarla arınmış yeni kavramsal fikirler bölgenin gelişmesi adına umut üretebilir.

SON NOTLAR

* Araştırma Görevlisi, Yeditepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (Fransızca), İstanbul.

¹ Belgenin tam metni için bkz. F. Nkundabagenzi, "Le Rwanda politique (1958-1960), Bruxelles, CRISP, s. 20-29.

² Bağımsızlık dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. ; Prunier, Gérard, (1995), "The Rwanda Crisis: History of a Genocide 1959 - 1994", Kampala: Fountain Publishers.

³ UNHCR Banyarwanda Refugee Census (1964), aktaran André Guichaoua, Le probleme des réfugiés Rwandais et des populations Banyarwanda dans la région des Grands Lacs Africaines, Geneva, UNHCR, 1992, p.26.

⁴ Burundi'deki soykırım ve etkileri hakkında daha fazla bilgi için bkz.; Chrétien J.-P./Dupaquier, J.-F., (2007), "Burundi 1972: au bord des génocides", Paris: Karthala; ve Reyntjens Filip, (1988), "Burundi 1972 - 1988", Bruxelles: Les Cahiers du CEDAF.

⁵ Hutu On Emri'nin orjinal metni için.[http://trim.unict.org/webdrawer/rec/83016/rev/7713/view/BIKINDI%20%20KANGURA%20ISSUE%20NO.%206%20CONTAINING%20THE%20TEN%20HUTU%20COMMAMDMENTS.\(rev%201\).pdf](http://trim.unict.org/webdrawer/rec/83016/rev/7713/view/BIKINDI%20%20KANGURA%20ISSUE%20NO.%206%20CONTAINING%20THE%20TEN%20HUTU%20COMMAMDMENTS.(rev%201).pdf)

⁶ Arusha Antlaşması hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Bruce Jones, "The Arusha Peace Process", Adelman & Suhrke, "The path to a genocide" içinde, 2000, Transaction Publishers, s.131-156; ve Anglin, Douglas G., "Rwanda: the preventable genocide. The report of the International Panel of Eminent Personalities to Investigate the 1994 Genocide in Rwanda & amp; the Surrounding Events", International Journal, 56.1 (winter 2000/2001).

BIBLIOGRAPHY

ADELMAN, H. & SUHRKE, A., (ed.), (2000), *The Rwanda Crisis from Uganda to Zaire, The Path of a Genocide*, New Jersey: Transaction Publishers.

ANGLIN, D.G., "Rwanda: the preventable genocide. The report of the International Panel of Eminent Personalities to Investigate the 1994 Genocide in Rwanda & amp; the Surrounding Events", *International Journal*, 56.1 (winter 2000/2001).

BALIBAR, E. & WALLERSTEIN, I. (2007), *İrk Ulus Sınıf, Belirsiz Kimlikler*, İstanbul: Metis Yayınları.

CHRETIEN, J.P. (2000), *L'Afrique des Grands Lacs, Deux mille ans d'histoire*, Paris: Flammarion.

CHRETIEN, J.P. (2003), *L'Afrique & Histoire*, Paris: Verdier.

CHRETIEN, J. P. & DUPAQUIER, J. F., (2007), *Burundi 1972: au bord des génocide*, Paris: Karthala.

de VILLERS, G., "La guerre dans les évolutions du Congo-Kinshasa", *Afrique Contemporaine*, 2005/3, no.215, pp.47-70.

des FORGES, A., (2011), *Defeat is the Only Bad News, Rwanda under Musinga, 1896-1931*, Madison: University of Wisconsin Press.

---

d'HERTEFELT M. (1971), "Les clans du Rwanda ancien: éléments d'ethnosociologie et d'ethnohistoire", Tervuren: MRAC.

EMIZET, K. (1999), "Political cleavages in a democratizing society: the case of the Congo", *Comparative Political Studies*, 32: 185-228.

GOUREVITCH, P., (1998), *We Wish to Inform You that Tomorrow We Will Be Killed With Our Families: Stories from Rwanda*, London, Basingstoke: Picador.

GUICHAOUA, A. (1992), *Le probleme des réfugiés Rwandais et des populations Banyarwanda dans la région des Grands Lacs Africaines*, Geneva: UNHCR.

GUTHRIE M. (1967), "The classification of Bantu languages", London.

LECA, J. (1998), *Uluslar ve Milliyetçilikler*, İstanbul: Metis Yayınları.

LEMARCHAND, R., (1970), *Rwanda and Burundi*. London: Pall Mall Press.

LEMARCHAND, R. (1994), *Burundi Ethnic Conflict and Genocide*, New York: Woodrow Wilson Center Press.

MALKKI, L., (1995), *Purity and Exile: National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.

MAMDANI, M. (2001), *When Victims Become Killers, Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, New Jersey: Princeton University Press.

MAQUET, J.J. (1954), *Le Systeme des Relations Sociales dans le Ruanda Ancien*, Tervuren : Musée Royal de l'Afrique Centrale.

MBEMBE, A. (2001), *De la Post-Colonie*, Paris, Karthala.

MELVEM, L. (2000), *A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide*, Zed Books.

NEWBURY, C. (1988), *The Cohesion of Oppression: Clientship and Ethnicity in Rwanda, 1860-1960*. New York: Columbia University Press.

NEWBURY, D. (2009), *The Land Beyond The Mists, Essays on Identity and Authority in Precolonial Congo and Rwanda*, Ohio: Ohio University Press.

NEWBURY, D. (1980), "Lake Kivu Regional Trade in the Nineteenth. Century," *Journal des Africanistes* 50/2, p. 6-36.

NEWBURY, D. (2001) "Precolonial Burundi and Rwanda: Local Loyalties, Regional Royalities", *The International Journal of African Historical Studies*, Vol. 34, No. 2, p. 255-314.

NKUNDABAGENZI, F., *Le Rwanda politique (1958-1960)*, Bruxelles: CRISP.

ÖZKIRIMLI, U. (2008), *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

POUILLY, C. (2007), "Huge country, huge problems, huge potential: can DR Congo turn the page?", *Refugees*, n.145/1, s. 4-15, UNHCR.

PRUNIER, G. (1995), *The Rwand Crisis, History of a Genocide*, London: Hurst and Company.

REYNTJENS, F. (1988), *Burundi 1972 - 1988*, Bruxelles: Les Cahiers du CEDAF.

REYNTJENS, F.(1994), *L'Afrique des Grands Lacs, Rwanda, Burundi: 1988-1994 En Crise*, Paris: Karthala.

SCHOENBRUN, D. (1998), *A Green Place, A Good Place : Agrarian Change, Gender and Social Identity in the Great Lakes Region to the 15th Century*, Kampala: Fountain.

SHYAKA, A. (2005), "The Rwandan Conflict: Origin, Development, Exit Strategies", National Unity and Reconciliation Commission, Republic of Rwanda.

STANLEY, H. M., (1885), *Cinq années au Congo, 1879-1884. Voyages, explorations, fondations de l'Etat indépendant du Congo*, Bruxelles: Institut National de Géographie.

TOPUZ, H. (1987), *Lumumba, Kara Afrika'da işkenceyle öldürülen ilk başbakan*, İstanbul: Yön Yayıncılık.

VANSINA, J. (1995), "New Linguistic Evidence and the Bantu Expansion", *Journal of African History*, 1995/2, s.173-195.

VANSINA, J. (2001), *Le Rwanda Ancien, Le Royaume Nyiginya*, Paris: Karthala.

VIDAL, C., (1991), *Sociologie des passions. Rwanda - Côte d'Ivoire*, Paris: Karthala.

VIDAL C. (1969), "Le Rwanda des anthropologues ou le fétichisme de la vache", *Cahier d'Etudes Africaines*, 9/3, p. 384-401.